

Ka'viyu ta taayu
tu'un ka'anyu.

Ñuu savi
ñu'un i'ni 2

Leo y escribo
en mi lengua.

Mixteco
Costa 2

Yu'u naniyu: _____

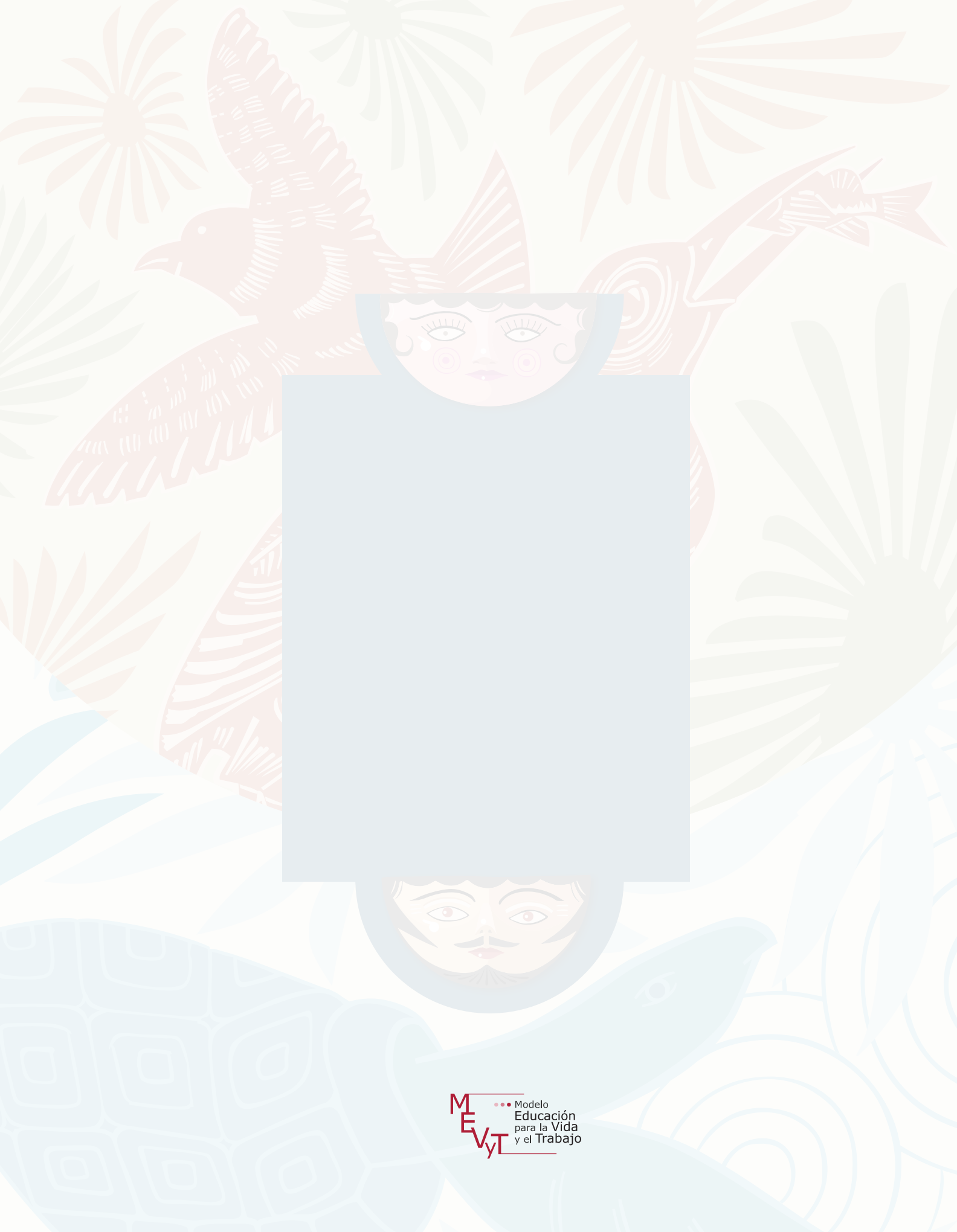
_____

Tu'un ñuu ka'anyu nani: _____

_____

Ñuuyu nani: _____

_____

Legal

Tutu ndaa ndi'i tu'un

Chakua jana'a tiñu	5
Risa'va	6
Ñu'u ka'ni	7
Tacha ñachitoyo ñacha kuu yuku	8
lin ralu'u chi si'ira	9
Tacha ku'vi tichio ta tiin kue'e chi'inyo	10
Tiñu ka'nu jaan	11
Ritio'o chi'in riranda chata tilundu	12
Siki ini rakumi mpee	13
Rikoo kaa	14
Se'e ratachi itu	15
Tacha ku'vi yoo	16
lin verakue'e lu'u ta iin rindika'a	17
Richikirii ta ritioko ñu'u	18
Riina chi ritio'o	19
Tati nuni	20
lin racha'nu chanicha'mi ku'u	21
Uvi ta'an ña'a taki kaa	22

Ru tati ndii chi rajini te'e	23
Semplu rikuiñi chi ritikoso	24
Uvi ta'an rakumpaa	25
lin racha'nu ta ru nuni	26
Rakuse Lope ta richikirii	27
lin rai chanichini	28
Semplu ritiki	29
Ritiondo chi risa'va	30
Ranikandi chi rayoo nu kicha'a ñuñivi	31
Ñakaa iyo ve'e ñivi <i>seri</i>	32
Rakuati nikachachi nuni i'i	33
Rakachika nuu tichi ku'u ta iin rioso	35
Semplu kuenda itu'un racha'nu kuni ndukuka	36
Rajana'a chanani <i>sufi</i>	38
Riina va'a ndicha	40
Ñivi ndava'ni	42
Ritiondo chi ritachii	43
Ritiondo chi ritioko ñu'u	45
Ranikandi chi ru tati	47
lin rai nda'vi	49
Racha'nu Jandiau ta uvi ta'an rakuati kaña	51
Tu'un sii chaka'an ñivi ñuu <i>totonaco</i>	53
Riñaña chaninduxaan tiñu	55

Chakua jana'a tiñu

Nijava'a tiñu tutuya chakuenda maaun, tiiyo tiñu tikua jakua'akun, ta kua nakotokaun ndinuu tu'un chandaa nu tutu chaka'an ku'va jaxini inga ñivi chakuni kutu'va ka'vi ta kuni kutu'va taa chi tu'un ka'an maañi. Tutuya kuuchi kuenda *Ka'viyu ta taayu tu'un ka'anyu. Ñuu savi ñu'un i'ni 2.*

Nu tutuya ndaa ndinuu tu'un cha taa inga ñivi chi tu'un ka'an maañi, ta kuuchi iin chajataki ku'va chaka'anyo chaiyoyo ñuu Ñuko'yo. Tukua jakua'akun tutuya kua kutu'vaun ku'va jaxini inga ñivi, ñakaa iyoñi ta kua nakotoun ta kua natu'unkun ku'va iyoñi chakuuñi inga ñivi ta tuku ku'va iyoñi. Kua'a ku'va iyoyo ta jatiñuyo chi ñivi ta'anyo nu iyoyo ta chakan kuu chajava'a chaiini ñivi kuuyo, che'e java'a cha iini natu'unyo iini chandakuyo ñuuyo ta jataki ñuu Ñuko'yo.

Nu Tutu chaka'vio kua nani'ikun semplu cha'nu, semplu jana'a itu'un tiñu, ndinuu semplu, tu'un jaxinio ta ndinuu tu'un chataki jaan ta kua kuniun kua natu'unkun chi, chi'in tu'un ka'an maayo.

Jatu'un tiñu chiun tinakua jakua'akun tutuya ndi'ni kivi, titakan va'a jaan kua ka'viun tutuya itinuuka. Tujakua'un che'e ndi'ni kivi kua nani'ikun tiiyo ti'lu cha ka'an ndaiti ni'i jakua'ayo a nda iti chakundanuu, tichanini kunichi kutu'vayo chi ru tuun kuatian titakan kua kutuni iniyo ku'va kua ka'vi va'ayo tu'un ka'an maayo.

**¡Kunindi tinakua kutu'va va'a va'un ndi'i
chavachi nu tutuya!**

Risa'va*

lin xini ñu'u kisi kuuri
ta naniri yu'u nduta.
Na'nu jaan titinuuri chava'a kee niachi,
ta ka'nu jaan yu'uri,
iin tava niri yaari nu ya'a riñu'u ti'vi,
joko nayu'viri tindava ñu'u luukan.
Randioo nijava'a chi risa'va
kivi chanindoyoñu'u ñuñivia chi nduta.

Ranita: Esteban Cruz Ríos

* Esteban Ríos Cruz. *Ca diidxa' guchendú. Palabras germinadas*, México, CDI, 2008, p. 27.

Ñu'u ka'ni

Iyoyu iin ñuu nu i'ni jaan, iyo matu'un ñu'u lu'u nu tachiya, ñu'u ka'ni kuuchi, xiñian teku itu, ta nitachiya tikuaa chi'in tita, ta tindee ta'an ñasi'iyu chi'in chatachiya, tachiña tikumi kuati chi vichin nu ñu'ukan. Cha kutu'va ta'an se'e rai lu'undi tiñu ku'u, cha nitachi ta'anra uvi uni cha'a ya'a chi'in ndoo, nu ñu'ukan kee chachachindi ta viini iyondi, titakani iyo kandii maandi iyo ñuuya.

Ranita: Pascual Sánchez Gómez

Tacha ñachitoyo ñacha kuu yuku

Ka'an tu'un titu matu'un ñivi kua'an chikakuu tichi ku'u nu kuu yuku na'nu ta ñachito ñivian ñacha kuu ikan, kuu tikua kunaañi itikan. Chakan ka'an tu'un titu matu'un ñivi ta'an takan, kua jandikokaniñi tuxini indi jiniñi, kotoñi a chatu ñu'uñi.

Che'e kuu iin ku'va chata'anchi koto ñivi ta kua jañaru tati kumi ndi'i yutu ta ndi'i kiti iyo yukuan chi'in ñivi.

Ranita: Salomé Martínez de la Rosa

Iin ralu'u chi si'ira*

Chakoo iin kivi, matu'un ralu'u chakaña jaan nisu'uve iin tutu nu jakua'ave ta nicha'ave tutuan chi si'ive. Sii jaan nikuni si'ive ta nika'anña tiva'a jaan tinisu'uve tutuan titakan ñakua jataña tutukan ta ñakua janaaña xu'un. Takaa tiyoni nika'an ni'i jinive, jaxini veralu'an tiva'a ndakuve nijani'i kave su'uve.

Keta iin kivi, nani'i tiñu chive nu su'uve ta niki'vive vekaa, ta nitachituni tiñu chive ta nikati tiñu tikua kuvive cha kuenda chakan.

Iyo jaan kuni si'ive ñachitokaña ñakaa kuniña ta cha'anña cha nde'eña se'eña. Nde'e ralu'ukan chachakuña ta kative: “Tusii nikunikun kivi nisu'i chaji'nakuui vitin ñavakukun”.

Ñanita: Dora María de la Cruz Luciano

* Ervey Castillo (coordinación). *La voz quemadura. Antología de los talleres literarios de Nacajuca*, México, H. Ayuntamiento de Nacajuca, 2009, p. 47. (La Caza de la Tribu)

Tacha ku'vi tichio ta tiin kue'e chi'inyo*

Tacha ku'vi jaan tichi rakuati ta ñakuni kave ta'anve sikive ni chakachive, kuu tikoo kañu'u tichive. Iyo koo tichio tichachio chakini kaa ta chachi jaanyo chavixi, ta tuñakunio chakoo koo tichio ta'anchi ko'oyo yo'o minu chatu.

Kua kuiso matu'un yachi nduta chi ru minuan, keta iin uchi *minuto* kua kuisoru, tajan kua ko'oyo chiru ndi'i jataan, ndita yu'uyo ta kua ko'oyo chiru itu'un vita. Ndacha keta iin vita ta ndi'i ru kookan kua kee tichio.

Ranita: Juan López Núñez

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Creencias, dolencias y remedios*, México, Conafe, 2001, p. 43. (Hacedores de las Palabras)

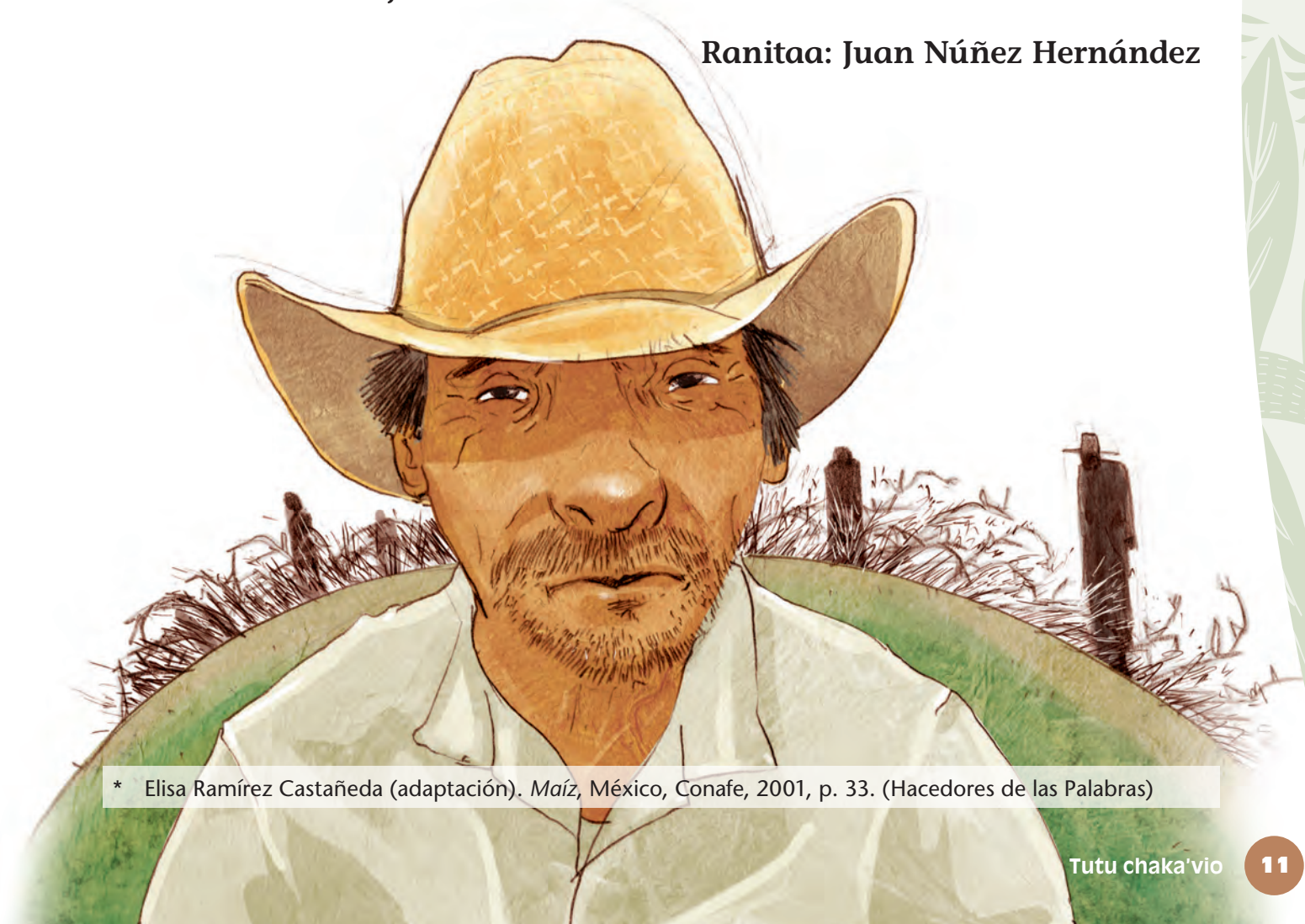
Tiñu ka'nu jaan*

Tiñu ka'nu jaan tichi ñuuyu kuu chatachi tiñu itu. Ñivi ñuuyu tachiñi itu, joko ji'na kuu ta'nda ku'u ta kayu chiin, tajan kua jatakañi ndi'i chañanikayu.

Ndi'i chakan ta kicha'a tachiñi, joko ñuuyu ñakee va'a chatachindi, tiyoo cha tachindi iyo cha'a i'ni jaan a vichi jaan ta chakan naiti ituan tacha kana isachi ta ñivi ñuuyu nda'vi kuniñi tiñakoko va'a itu.

Tacha xikondi nunian inga ñuu ñivi jata nunian jataru ta'anru ku'va kuni maaru, yuu ka ya'vichi ninu ndava'a kuni jata ta'anru, ta ndasi ja'a ta'anru chi'indi. Kua'a jaan tundo'o nde'endi, iyo cha'a chachindi jita chi'in ñii ni.

Ranita: Juan Núñez Hernández

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Maíz*, México, Conafe, 2001, p. 33. (Hacedores de las Palabras)

Ritio'o chi'in riranda chata tilundu*

Oso ritio'o chata chandiso matu'un riranda chata tilundu, ta kati ritio'okan tika'nu jaan kuu maari ta yuu ka riranda chata tilunduan, kuenda timaari oso chatari. Ya'a ju'va ora tajan nindava ritio'okan nu ñu'u ta katiri:

—Yo'o rava'a iniyu, chito va'a jaanyu tivee jaain, ninuui tinda'vi kuni nde'i chiun.

—Ña'ni kati —nduka'an riranda chata tilunduan— jaxiniun tijava'un iin tumani ini chi'inyu, tiveeun kuni maaun joko kuñukun ñaveechi ta ni ñaninduyama chandisoyu niluxu lu'u.

Jana'a tu'unya chi'on: kua'a ñivi jaxiniñi tika'nu jaan kuuñi a ka'nu jaan chajava'añi, ta niñayuu takan kuuchi tiña'ni ya'vi ndaañi.

Ranita'a: Esopo

* Felipe Garrido (coordinación). *Leamos mejor día a día. Antología Tercer grado*, México, SEP-AFSEDF, 2011, p. 196.

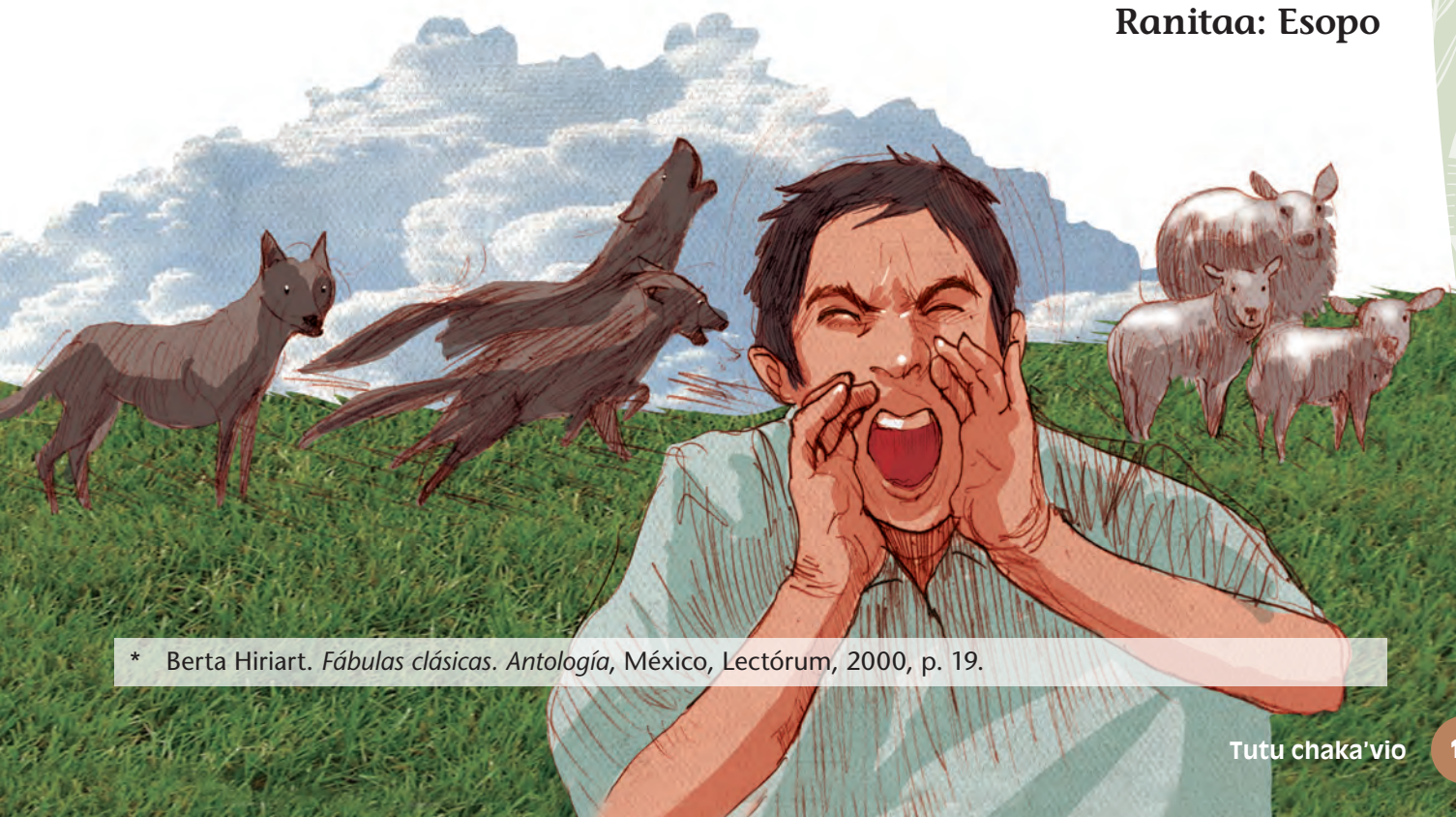
Siki ini rakumi mpee*

lin rakumi mpee keera kua'anra tichi ku'u kani, joko siki jaan inira ta tu'va jaanra ka'an siki chi ñivi ñuuan: kanachaara tiiyo riina ku'u chachiri chi mpee janara ta chikanra chanatindee ñivi ñuuan chira.

Takan nikuu uvi uni cha'a, ta ñivian tiva'a jaan iniñi, nayuvi'niañi, kacha'anñi numinia kua tindeeñi chi rakan, joko vachi ndikoñi ta ñava'a kuniñi tiñandicha chaka'anra. Keta iin kivi, chandicha chakuui chaketa riina ku'ukan ta kicha'a chachirian chi rimpee ta rakumi mpeean iyo jaan kuu nda'ara ta kanachaara chi ñivian natindeeñi chira, joko ñivian jaxiniñi tija'a siki ndikora, yoni niki'in kuenda chira. Takan ta ndi'i mpee janara ndoyoñu'u.

Jana'a tu'unya chi'on tindi'i ñivi ka'an chavata java'ñi: chayoni kua kuinu ini cha ka'anñi, nimaa kua ka'an kañi chandicha.

Ranita: Esopo

* Berta Hiriart. *Fábulas clásicas. Antología*, México, Lectorum, 2000, p. 19.

Rikoo kaa

Chakoi chi ta'in, nijatiñura Yuta Vixi ta cha'i jita lu'u chakachira nu jatiñura.

Ta itu'un kuaini kuuchi keendi kua'andi ndakan, unindi chamama rakuati ña'a kuundi. Ketandi yati Yuta Vixi, nde'e ru nikandi chakuiya kuiya nde'eru, cha kua keta kuiindi, joko chicha te'en nandaa rikoo, koo kaa kuuri, iin xini iin xini te'en nandaari, uni jiniri te'en tekun rungu, nani nani yaari kee nde'e chindi, ñakuniri nataniri ta ku'undi tisava chi iti indoori.

Ta cha ñachitondi ña ja'andi kichi kanayu chi ru raikan ta'anru. Ta'an ninde'eri tichavachi kuyati raian ta'anru ndi'iniru kitian ninatani kuati'i, uniri, joko chicha jaan niyu'vindi java'ari.

Ñaninatu'un: Demetria Santiago López
Ñanaki'in tu'un: Griselda García Mejía

Se'e ratachi itu*

Verakuati se'e rakatachi itu, ndaka chalu'ura ta'anra chikara ku'u, ketanira ta'anra a iñu a ucha kuiyara cha kua'anra ndikura chi jutura ta'anra.

Rakuu se'e ratachi itu, tacha kicha'a cha'anra ña'ni chaja'ara ta'anra, kacha'ani maara, nde'e nira ñakaa jatiñu jutura, joko ju'va ju'va kua'an kutu'vara ta'anra tiñu, ta kicha'ara ta'anra jatiñura, tavana ya'mi chi xikama tichi ñu'u, jukura nduti, tinana chi'in ya'a. Ñachitoniyo ta chakuu cha'andara nduku ta tachira ta'anra itu ta chakoo ndatiñura.

Rakuatian ta'anra, kacha'anra ku'u kundichi kuini ta kichiti'i ndikora tacha kua'an nikandi tichi ñu'u, ñatu'vanive ta'anve siki timani ku'u chikara ndikivi. Joko tacha cha'nuve chachito va'ara tiñu, ta'an inira ta'anra kakara ku'u ta sii kunira tacha iyo itura tiikan kee chachachira ta'anra.

Ranita: Patricio May Pantí

* Felipe Garrido (coordinación). *Leamos mejor día a día. Antología Tercer grado*, México, SEP-AFSEDF, 2011, p. 166.

Tacha ku'vi yoo*

Ku'vi rayoo tacha chi'ira chakuaa, ka'an ñivi cha'nu tiritikoso kuati kicha'ari kanachaari tinde'eri tichi'i rayoo. Ku'va kua'an ndunaa ni'i ka kanachaa ritikosoan ta katiri: "Juvi, juvi, juvi" titakan tindeeri chi yookan nani'i ndee inira. Tacha va'a jaan nde'e yoo, taxini iyo ritikoso kuatian ta sii kunirian.

Ka'an ta'an chiiyu chi chitanyu tikicha'a ku'vi yoo taiin kauna chakuaa ya'a ta iin kumi ora ta kua koso va'a ndikochi. Tacha ku'vi yoo, yu'vi jaandi; tindee jaan ñivi ñuundi ta inga ka ñivi cha iyo yatini chi rayoo titakan ñakua kuvi yookan, tindeeni tacha kaniñi kaa, ingañi tivi ndiki jundiki. Ñakunindi chakua naa yoo tikandiiyo kuni koo ñuñivia. Tacha ni'i ndee ini yookan sii kunindi, ta'ani ñivi cha'nu ta vekuati ndi'i.

Ranita: José Luis Morales Severo

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Orígenes y dueños*, México, Conafe, 2001, p. 31. (Hacedores de las Palabras)

Iin verakue'e lu'u ta iin rindika'a*

Itu'un ru rai chi ñasi'iru ta itu'un velu'u nikacha'anñi iin jataan kua jukuñi kafee. Ketañi nu kateku cha'a kafee, ta kicha'a raikan chi ñasi'ira jukuñi kafee.

Ta nitaañi chi velu'uan iin nu ndaa ta ndisove nduta lu'u; siki siki ni verakue'e lu'an nanive ta sii ndava'a kunive. Joko jutuve ta si'ive ku'va kua'an jukuñi kafee ninduchika kañi ta kua'an kaniñi tiñachitoñi ñacha kua kuu.

Nde'e nde'e kañi chakani jaan ndoo velu'an, ñanichito kañi ñacha kuu nu nanive, ta nika'an raikan chi ñasi'ira ta ninandukuñi chi velu'an. Ña'nia chanani'iñi, yoni ka veralu'an. Nijakotoñi chi rakumitiñu ñuuan nananduku tiñu chive joko yoni nani'i chive. Cha'anñi nu ñivi natava ta nika'an ñivian chi'inñi tiitu'un rindika'a nichachi chive iin jini yuku ta nda ikiniave kandoo.

Ranita: Timoteo Ayocle Xalamihua

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Orígenes y dueños*, México, Conafe, 2001, p. 65. (Hacedores de las Palabras)

Richikirii ta ritioko ñu'u*

Ndaku ritioko ñu'u tavaru nuni nu ndii, ndi'i nuni chanikayari tichi ka'ni. Ta keta richikirii chachisoko jaanri ta nde'eri tikua'a chakachiri naiti, nitu'vari nuu ritioko ñu'u ta nichikanri ju'va chakachiri, ta ninduka'an ritioko ñu'an:

—Yo'o ña'a va'a iniyu, ¿ñacha nijava'un tichi savi kivi chacha'ni kuiyu chi'in tajakayai che'e?

—Chatai yaa chaviyu nu kateku yutu —kati richikirian—, ta ñanikuyati maai jataakai chakachiyu.

—Tunichata jaaun yaa kivan —nduka'an ndiko ritioko ñu'u— kuañi yaa kiviya chavichi jaan —ta ninaki'in ritioko ñu'uan nuniri ta ti'iri nu iyo ve'eri ta chakundaari chi richikiriiian tijuchan jaanri ti ñanijaxiniri chakua kumani chakachiri.

Chakan chanini jaan ta'anchi jatiñuyo ta'ani iyo kivi tikoto kua kumani chachiniñu'uyo iti nuuka. Ñivi juchan ta ñatiso kuenda maani kumani chachiñu'uñi.

Ranita: Esopo

**Nde'e nu Tutu sa'an ñuu savi
ta java'a chaka'an ikan.**

* Esopo. *Fábulas*, México, Editores Mexicanos Unidos, 2007, pp. 15-16.

Riina chi ritio'o*

Riina: Kuuuuurrrrrrrrrrrrrrrr, kuuuuurrrrrrrrrrrrrrrr.

Ranatu'un semplu: Chakoo iin kivi, iin riina jakisi jaanri ta katiñiri chiri ta nichiniri chatana kue'e iin chatana.

Ritio'o: Uunnn, uunnn, unnnn.

Ranatu'un semplu: Nanduku riina ndaiti kee chatana ta nichiniri iin ndusu lu'u cha ka'an:

Ritio'o: Java'a tumani ini chi maai ñaka'niun chiyu, ñakua taa kai chiun.

Ranatu'un semplu: Ta nijandaa riinakan cha'ari iti siki.

Ritio'o: Uunnn.

Ranatu'un semplu: Ta ninde'eri chiri tio'okan cha naniri tichi cha'ari ta cha kua kuviri.

Ritio'o: Uunnn, uunnn.

Ranatu'un semplu: Nde'e riinakan chatakan kuu, nda'vi jaan kuniri nde'eri chi ritio'okan, chakan ndaka nda takan kati tu'un tindikivi ndiso riina chi ritio'o.

Ñanitaa: Sandra Guadalupe Ac Chi

Nde'e nu Tutu sa'an ñuu savi
ta java'a chaka'an ikan.

* Sandra Guadalupe Ac Chi. *K'aayo'ob yéetel tsikbalo'ob: cantos y cuentos en maya*, México, SEP, 2002, p. 50. (Libros del Rincón)

Tati nuni*

Chakoo iin cha'a iin chitan cha'nu nindukutu'unña:

—¿Ñacha kua kachio? Ña'ni nuni ta kua taayo jita kachio.

Ndi'i ñivi iyo ikan iini ku'va nita'anñi kivian.

Joko niketa iin rativaa chayoni nakoto ta nindukutu'unra chi vechitan cha'nuan:

—¿Ñakuvi tinda'vi jaan kunindo? ¿Ñacha ta'ando?

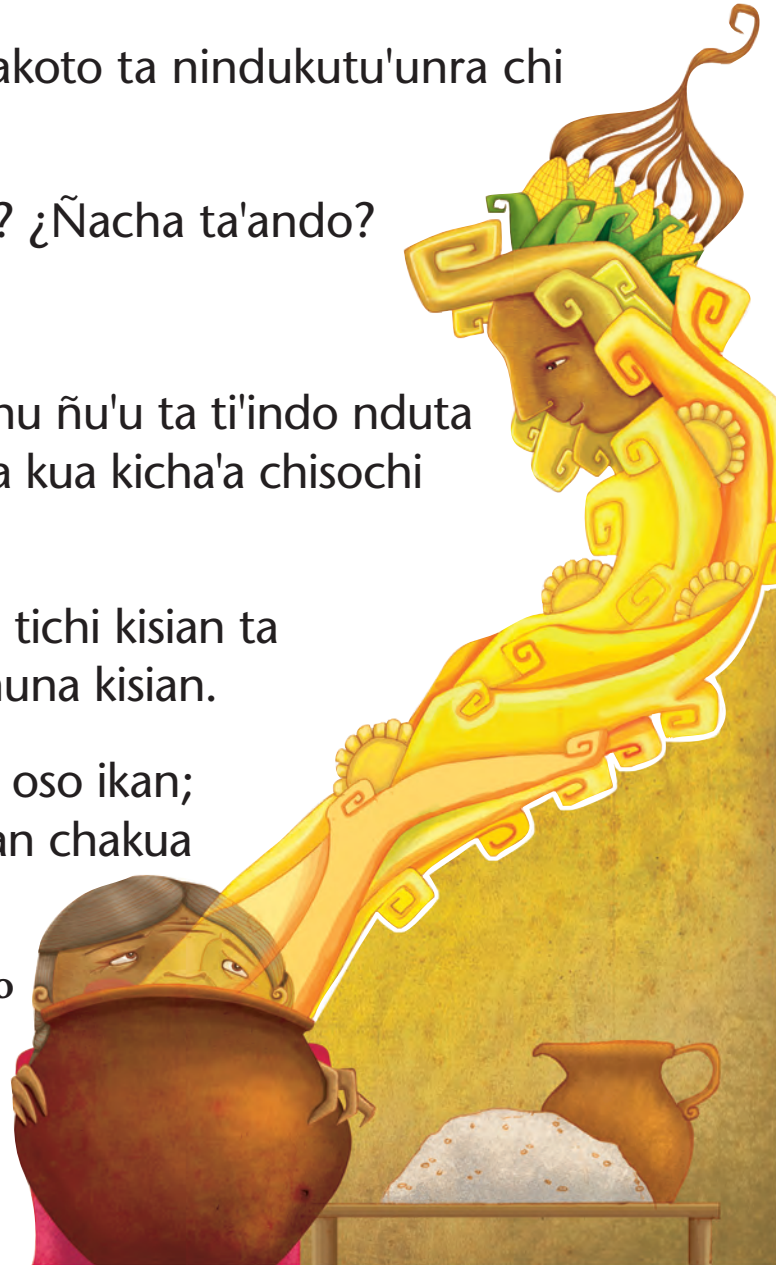
—Ñani'indi chakachindi.

—Ñaxini jaando, tisondo iin kisi nu ñu'u ta ti'indo nduta tichian ta ti'indo ju'va kaka. Tacha kua kicha'a chisochi ka'ando chimai tikua ti'iyu nuni.

Takan nikuu, ta rativaakan niki'ira tichi kisian ta nika'anra tiya'a iin ora tajan kua nuna kisian.

Ninuna kisian ta nichitu kisi cha'a oso ikan; nde'e ñivian ticha iyo va'a cha'akan chakua kundi'ichi ta kuuchi jita.

Ranita: Juan Santiago Santiago

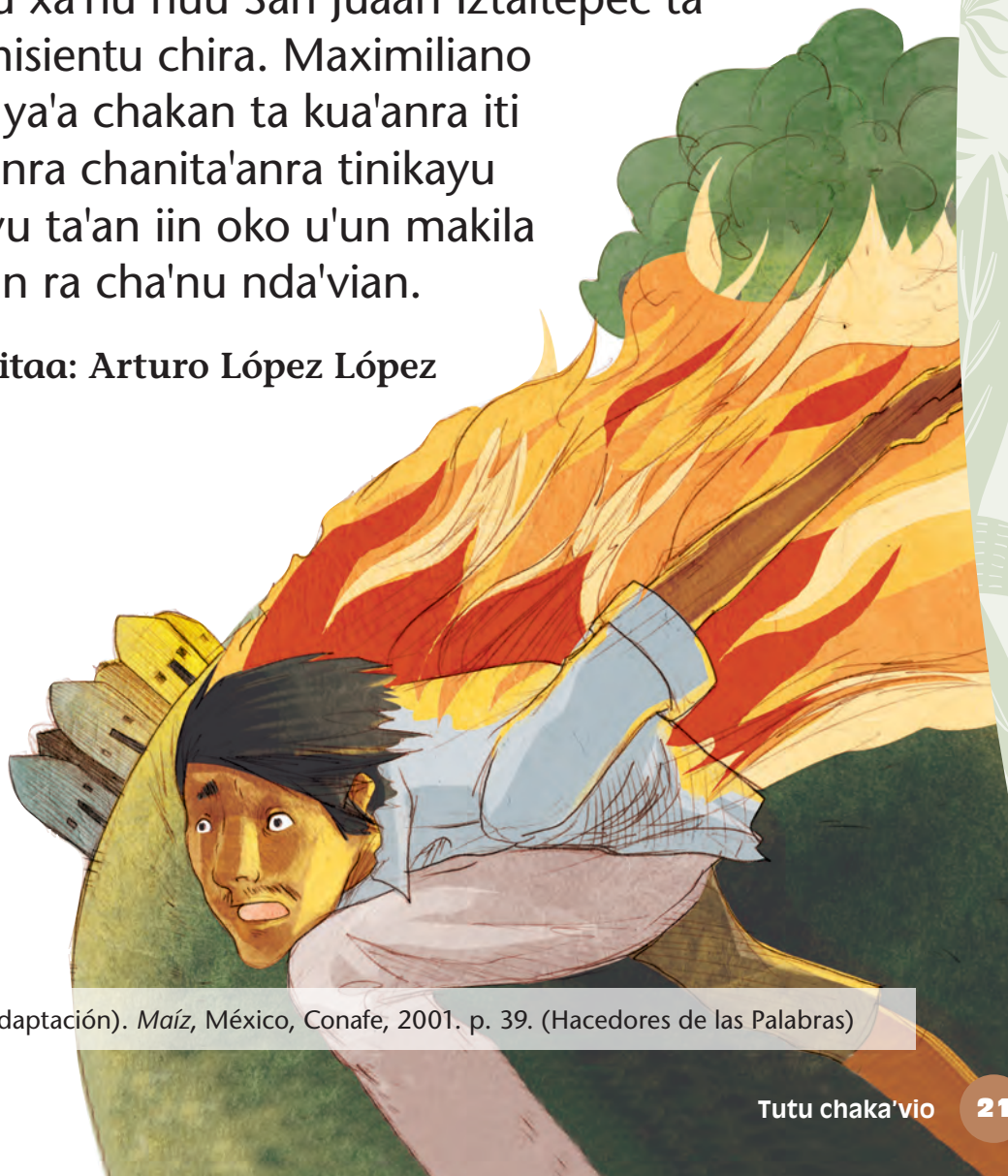
* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Maíz*, México, Conafe, 2005, p. 25. (Hacedores de las Palabras)

Iin racha'nu chanicha'mi ku'u*

Natu'un jaan ñivi tichakoo iin kivi, nicha'an iin rachava'a cha janduva'ara ñu'ura, kani jaan nicha'anra. Ketara nu iyo ñu'ura ta kicha'ara janduva'ara, cha'andara soko yutu ta nicha'mira ku'u iti. Kayu maa ku'u itian ta racha'nuan tiñaninde'era chakayu nu indira. Tacha ndikokoora nde'era nu nitaara ñu'u cha kua'an kayu i'ni.

Chinura nicha'anra chandava'ara joko ñanikundeera ta kua'a ñivi cha'an cha tindee chira tikua nda'vañi ñu'u, ta iin uchi uni ñivi cha'an. Ta racha'nuan niyu'vi jaanra tikua'a jaan nu nikayu i'ni, nikayu xa'ñu ñuu San Juan Izaltepec ta nijatia'vi tiñu kumisientu chira. Maximiliano nani racha'nuan, ya'a chakan ta kua'anra iti ve'era ta ninatu'unra chanita'anra tinikayu i'ni java'ara, nikayu ta'an iin oko u'un makila ñu'u. Che'e nita'an ra cha'nu nda'vian.

Ranita: Arturo López López

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Maíz*, México, Conafe, 2001. p. 39. (Hacedores de las Palabras)

Uvi ta'an ña'a taki kaa*

Chakoo iin cha'a, iin rativaa kixi jaanra kandira yu'u yuta. Ta iin janaiyoni keta uvi ta'an ña'a; ndoto rativaakan ta cha kateku uvi ta'an ña'akan. Ta nika'an itu'un ru ña'akan:

—Ko'o ve'i, ¿ñakuniun ku'un?

Ta nika'an rativaakan:

—Va'a, ku'un mai.

Taki jaan kaa nduvi ña'akan ta nani jaan jiniña.

Kua'anru ta'anru chi cha'aru. Ta ninde'e raikan iin yuu ka'nu. Ta ninduka'an ña'akan:

—Cha niketayo.

Takani nika'anña ta ninaa i'ni nduviña. Tacha ndikokani rativaakan yonia kateku.

Niyu'vi jaanra, ta ninde'e va'a va'a ndikora ta ninde'era tiuvi koo na'nu kandoo ikan. Chinu jaanra kua'anra nda ve'era ta ndi'i ninatu'unra chi jutura chi si'ira chanita'anra.

Te'en ndi'i sempluya.

Ñanitaa: Albina Díaz de la Cruz

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Agua*, México, Conafe, 2001, p. 63. (Hacedores de las Palabras)

Ru tati ndii chi rajini te'e*

Chakoo itu'un cha'a, ka'an ñivi, timatu'un verai nita'an chi ru tati ndiian ta ru'a nikatiru chi raikan:

—Vitin jin vachi ki'inyu chi'un.

—Ñaki'inkun chi'in me —nikatira.

—Va'a joko inga una kivi kua kichi ki'inyu chi'un takan ta kua ki'in chiun kua ku'un chi'inyu.

Keta rachava'akan ndave'era ta ninatu'unra chi ñasi'ira tikuni ki'in ru tati ndiian chira. Ta ñasi'ira nikatiña:

—Ñakua ki'inru chiun, titacha ninakotoru chiun nani jixi iniun ta vitin kua jataun jiniun titakan ñakua nakotoro chiun.

—Va'a —nikatira.

Nijata jinira. Keta una kivi ku'va nindoo tiñu, kichi ru tati ndiian ta nindukutu'unru nda iti chavi veraikan.

Ta nikati ñivi tiyonira.

—Tu takan, joko tu yoni ranani jinian joko kua ki'in vaju chi rate'e jinia —kati ru tati ndiian.

Ranita: Josué Hernández González

Nde'e nu Tutu sa'an ñuu savi ta java'a chaka'an ikan.

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Cuentos de engaño, para hacer reír y fantásticos*, México, Conafe, 2001, p. 27. (Hacedores de las Palabras)

Semplu rikuiñi chi ritikoso*

Nichakoo iin kivi, iin rikuiñi chikakuuri tichi ku'u, ta janaiyoni ninayu'vi jaanri java'a iin ndusu: "Ix, ix, ix"; ta nika'an rikuiñia:

—¿Ñacha kuukan? Tamaa timatu'un kiti ka'nu ka tajan yu'u nda'yu. ¿Ta tuka'niri chi'in na?

Nitu'va yatiri ta nde'eri tichanda'yukan kee nu kandi itu'un nda'a luma ta katiri:

—¿Yo'o kuukun vi? Jaxiniyu ti matu'un kiti ka'nu ka tajan yu'u kuukun chakan niyu'vi; tukuniun kuu kanita'anyo.

Joko itu'un tikoso lu'u kuuri, ta ru kuiñian kuni maaru kanita'anru chiri. Nduviri nikacha'an iin yu'u yuta ka'nu. Joko ji'na ka chanandukuri chi rikiti va'a iniri ta'anri tajan nikicha'a kakanita'anri.

Nikana rikuiñian chi rindika'a, rikini ku'u, riina ku'u joko ritikosoan nicha kanari chi ritioko, ritiuku xii ta ritimii.

Ora nikicha'a kakanita'anri, rikuiñian ta ndi'i rikiti va'a ini chi'inri nikachinu jaanri tinitaa ndava'a rikiti va'a ini chi ritikosoan chiri ta'anri, ta ritikosoan chi kiti ta'anri sii jaan nikuniri ti nijakanaari ta'anri.

Ranita: Ermelindo Méndez Méndez

Nde'e hu Tutu sa'an ñuu savi ta java'a chaka'an ikan.

* *Relatos tojolabales*, México, SEP-DGCPI, 1998, p. 31. (Lenguas de México, 21)

Uvi ta'an rakumpaa*

Che'e kuu chanita'an uvi ta'an rakuu kumpaa, ta ndiso tiñura ta'anra vetiñu iinra kuu sindiku ta ingara kuu regido. Keta iin kivi, yoni rakumitiñu, ta kua'anra ta'anra kua nde'era nu nisu'u itu'un ru rai ta juni nichakundaru chi itu'un veña'a iti ñuu Chamula: rakuu *agente* kuni ku'va kuendara chi ru ñasu'ukan joko ñivi ñuuan kuni ka'niñi chi rañasu'an. Kua'a ora niya'a ta ndukura ta'anra ku'va ka'anra chi ñivian tita'anchi ku'unra vekaa ikan kua tia'vi maara chanijava'ara. Joko ra'ya ta'anra ñanijakatitu'unra chi ñivira, ta jaxini ñasi'ira ta'anra tikua ko'ora ta'anra.

Ninatu'un ñiña'akan tikua kaniñi chi iñi ta kua jakunuñi chira ta'anra, ta niñakua nduku tu'unñi ñakuenda kuee nikaketara. Niketakara ta'anra ta nikani ñiña'akan chira ta'anra ta nijakunuñi chira; nduvi rakumpaakan kacha'anra ve'e ndixi tikunira naa inira tisi'ikan ta nikakani ta'anra ta ki'vira vekaa, ta nitavira kuati ticha'mira xanu xaan. Chito ñasi'ira chatakan nikuu ta nindukuñi ku'va nitavañi chira ta'anra.

Ranita: José Leopoldo Hernández
Hernández

* José Leopoldo Hernández Hernández. *Reflejo y vida de nuestras palabras*, Chiapas, Celali, 2004, p. 109.

lin racha'nu ta ru nuni

Cha iyo jaan kuiya, chakoo iin rai kini jaan iyo iin ñuu kani jaan ta xii jaanra ndaka nda chi si'ira xiira. Kandii nuni ni'ira chatachira kaniva'ara ta ña'ni chacha'ara chi si'ira.

Iyo siin iin ve'e nu kani va'ara nuni ni'ira. Kandii nunian xikora. Iyo cha'a chikan si'ira ju'va nuni chira, joko ka'anra tiyuu chajamanio kuu nunian. A iyo cha'a cha'ara ju'va nuni joko nuni ta'yu cha'ara. Chaku jaan si'ira tinda'vi jaan kuniña tiñacha'a se'eña ju'va chatachira chiña. Xii ndava'ara ta ndikivi jakuendara nunian.

lin chakuaa nichini racha'nuan tikayu kuu, nindotora ta nde'era tindi'i nunira nichachi tindaku ta nda maara nichina tindaku ta nich'i'ira. Ndamaa iki ndiinia nindoo. Tu'va si'ira chaiyo kayu kuu, ta nde'eña chakandi se'eña; ta nda iki ndiinia kuura. Tajan nikichiku'un iniña ta jaxiniña tichi'i se'eña kuenda tixii jaanra ta ñajamanira ju'va nuni chi inga ñivi.

Chanatu'un ñivi
Ñaninatu'un: Alicia Lucas García

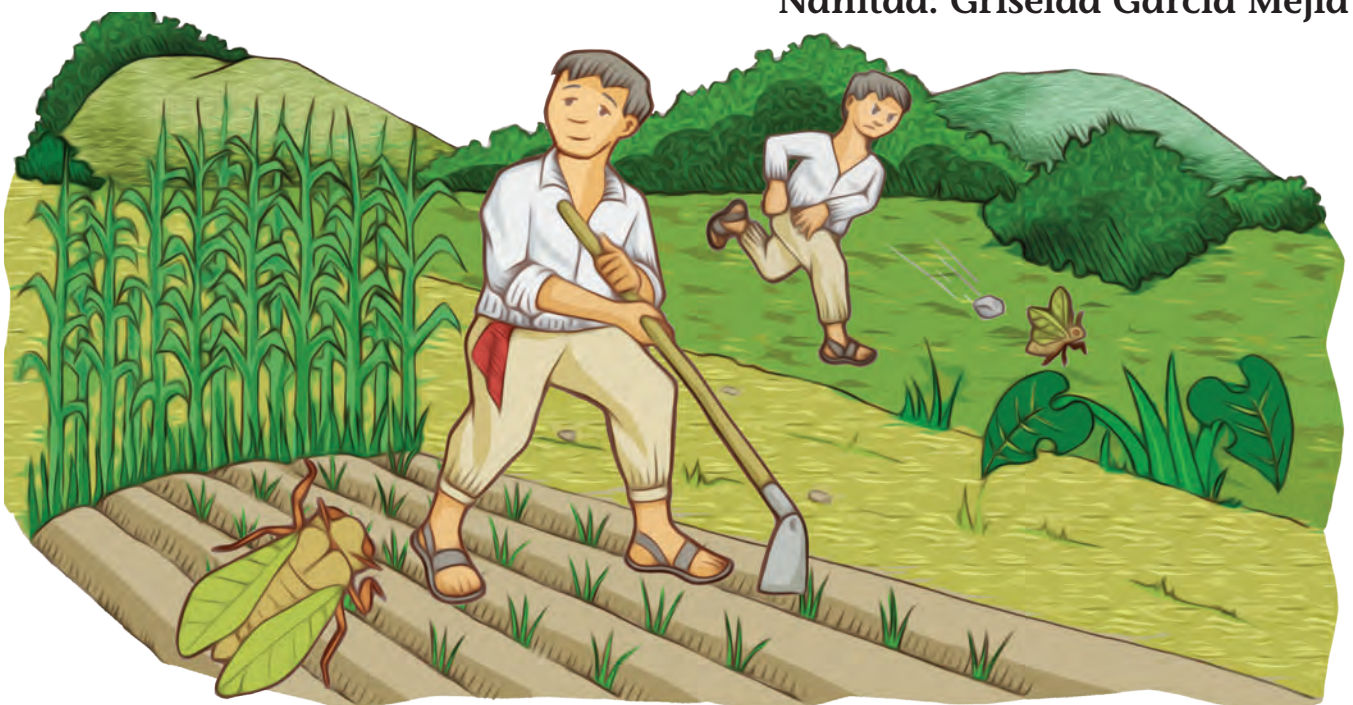
Rakuse Lope ta richikirii

Chakoo itu'un rakue'e lu'u chakunani Kuse Lope. Ta chi'i jaanra tisi'i tacha cha'an richikirii chanda'yuri ve'era. Chi'ira tisi'i tika'an ñivi titacha nda'yu richikirii kuni katichi ticha niketa kivi chakua ta'nda ku'u ta kua tachi itu ta ñakuu jatiñura tini lu'ura.

Ta siin tiralu'an ña'ni jutura chakan nda'vi kunira tiñachitora tachira itu ta ju'va chi'ira tisi'i chacha'an richikirii. Ki'inra yuu kanira nu naniri chikirian ta ndavari kua'anri inga chiyo. Keta kivi, cha'nura ju'vaka, ta ka'anra chi xitora nani Jandiau tinajana'ara ñakaa kuu chatachi itu. Ndi'i na'a kua'anra ku'u chi xitora, ndisora jita tichi yono lu'ura. Takan ya'a iin kuiya ta inga kuiya ta nicha'nura ta kuura iin rai chachicha.

Vitin itu'un nia maara jatiñu chi ku'u ta tachira itu. Ta ndi'ni kuiya, tichi ka'ni, cha nda'yu richikirian ticha keta kivi kua ta'nda ku'u ta kua tachi itu, sii kuni ra Kuse Lopekan ticha chito va'ara tiñu ta kua'a jaan itu tachira.

Ñanita: Griselda García Mejía

Iin rai chanichini*

Natu'un ñivi ticha iyo jaan kuiya chamatu'un rai osora kuayu kua'anra iti ñuu Motozintla ta nichinira; iti vachira nijatara iin yuti ndixi ta niti'ira tichi yonora. Nindaa ndikora kuayu janara ta kua'anra. Sava iti nu kua'anra chinira chanda'yu iin ralu'u tichi ku'ukan. Ninuura kuayu janara ta kua'anra kua nandukura ñacha kuuan; ninde'era timatu'un velu'u kuuve. Ta nika'anra:

—Joko ña'aya, ¿ñakuvi tinijandoo i'niña se'eña?

Nikani'ira chive, ta nindaara chata rikuayuan chi velu'uan. Ñakua'a nichika kuayuan ta nika'an ralu'uan:

—¡Nde'e chiyu!

Nde'era nuu ralu'uan. Na'nu nu'u ralu'uan ta na'nu titinuuru. Yu'vi jaanra ta nikuni jetara chiru, joko ñakuvi tini'i tiin ralu'an chira; kichi ku'un inira tindisora yuti ndixi tichi yonora, nitavara chakan ta nichosora chata rundava'nia. Takan ta nikuu kendaru chira.

Chakan ka'an tuku ñivi tindasi kuni ru ndava'nia nde'eru chi ru ndixian ta chi'in ru xanu. Takan jaxini ñivi cha'nu.

Ranita: Enrique Martínez Bravo

* Carlos Montemayor (coordinación). *Lo' il maxil yu'un Chyapa I sk'op ya'yej jlumaltik Chiapas I. Voces de Chiapas I*, México, INI, Unidad de escritores Mayas-Zoques, 1996, p. 61. (Letras Mayas Contemporáneas, 14)

Semplu ritiki

Cha iyo jaan kuiya, nimatu'un ñivi ñanakoto ñachakuu nuni, maani chiti yutu chachiñi. Keta iin kivi, ninata'an ju'va ñivi ta kua'anñi tichi ku'u, kua'a kivi nikixiñi ikan. Ninde'eñi ndinuu kiti ta nicha'niñi chiri ndika nditori. Ta ninde'eñi tikachavi rindisu'u, chakandisori chiti kuichi ta chiti kuaan kuati; ta ñachitoñi ñacha kuukan.

Nijaiinñi tiñu ta chandikuñi chi rindisu'uan. Ketañi nu kandi iin kava ka'nu ta suku jaan ta nde'eñi tiikan chaki'inri ta'anri chiti kuichian ta chiti kuaan. Janini ñivian nde'eñi tichi kavakan joko ña'ni chandichi nde'eñi tinaa jaan kaa ikan.

Kicha'a natu'un ta'anñi ñakaa kua java'añi ta kua ni'iñi chakan. Itu'unra nichakoo ini ta nikaanra yuu titakan kua tavana cha indi tichi kavakan takan kuu, kua'a ora nikaanra yuuan, ta iin nikoyoni kavakan ta nindatachi ta ikan nikee chitikan, kua'a chitian nikicha'a kee ta niyani chitian chi ranikaan kavakan.

Nduvara nu ñu'u, chata jukura nindo'o ta kua'a niñi kicha'a kee jinira ta nduviri iin kiti. Kuenda tikua'a jaan niñi nikee jinira chakan ndisori kitian tumi kua'a jiniri. Ñivi nikuu ji'nari joko ninduvira ta vitin kuura iin tiki.

Tia'vi ndioo chira, nichito ñivi tiva'a nunikan ta vitin chachiyo chi.

Chanatu'un ñivi
Raninatu'un: Salvador García Gaona

Ritiondo chi risa'va

lin kivi, ninani'i ta'an itu'un ritiondo chi'in risa'va yu'u yuta ta nika'an ritiondakan:

—Yo'o jun vita jaan ñiikun joko ñataki kaaun, chakan yoni kuni chiun; joko yu'u, taki kaa te'e chatayu ta ndavachi ta ndanikuuni ñivi kuni chi'inyu.

Nda'vi jaan nikuni risa'vakan chachiniri chaka'an ritiondoan. Kua'a kivi niya'a. Ta niketa iin jataan taxi nani ritiondoan kee taturi chata iin yutu ta nde'e nikandi chiri tivichi jaanri, ta iin nde'e niri tivachi matu'un rai ta ndisora yonora chi mitira.

Kuni kunu ritiondoan joko chi chani'i chika raikan nitiinra chiri. Nijaxini raikan:

—Kua ki'inyu te'eya kua kachiyu ti asin jaan rikitiya.

Ninde'e risa'va chatakan nikuu ta nika'anri chi ritiondoan:

—Indayu xiñiun ta ñanitiin raikan chi'inyu, nichakundaakun chi'in tinika'ankun tindasi kaai, joko yo'o vitin, kuenda titaki kaaun ta asi jaan kuñukun kua kachi ñivi chiun. Nichakuso'o risava'akan ta niki'viri tichi nduta ta kua'anri.

Chakan, tuiyo ñivi ka'andaa chiun ku'va kaaun, ñaka'aun ndava'ni chi'inñi, ña'ni chaka'un. Koto kua ta'aun ku'va nita'an ritiondo.

Ranita: Neri García Valencia
Rasama tu'un: Manolo Pérez Salvador

Ranikandi chi rayoo nu kicha'a ñuñivi*

Cha iyo jaan kuiya, nuni kicha'a ñuñivi, naa jaan ñuñivi, tiñakuu jandichi ranikandi ni rayoo. Rakuati nda'vi kuuve ta'anve ta nda'a tika'a kuu sa'ma chakundichive ta iyove iin ve'e vichi cha'a. Ña'ni kiti janave nijundiki ta ni mpee. Chachachi rayoo kuu tiuku jini ranikandi. Naa kaa nduvi ta'anra. Itu'un rañu'u ka'nu keta chana'ni jandichi ju'va ñuñivi.

Chakoo ta'an iñu sientu ñivi taraumara ta ñani'iñi chajava'añi ja'a chanaa kaa. Tiin nda'a ta'anñi ta chikañi joko nimaa takan nduva i'niñi. Chakuenda chakan ñakuu jatiñuñi ta niñanakotoñi ta'anñi.

Takan kuu ta ñivi taraumara chanandukuñi chi ranikandi ta chi rayoo. Nijanduva'añi chira ta'anra nijatiiñi kuruu chi nduta nuni ta nitaañi ikina'ara ta'anra. Ta takan nikicha'a jandichira ta'anra ñuñivi. Takan kuu chanikicha'a.

Ñivi taraumara iyo vitin, se'e ñivi chaiñu sientukan, natu'unñi titakan nindundichin ñuñivi ta nikuu jatiñuñi ta ninde'eñi chi ta'anñi.

* Federico Navarrete Linares (coordinación). *Hijos de la primavera. Vida y palabras de los indios de América*, México, FCE, 1994, p. 201.

Ñakaa iyo ve'e ñivi seri*

Ku'va nichakoo ñivi cha'nu chachika kuuniñi, nikutu'va ñivi ñuu seri cha ñaiyoñi iini ñuu, iyoñi nu kuu yu'u ndutañu'u ta ma'ñu ndutañu'u nu iyo ñu'u va'a iti ñuu Sonora ta Baja California.

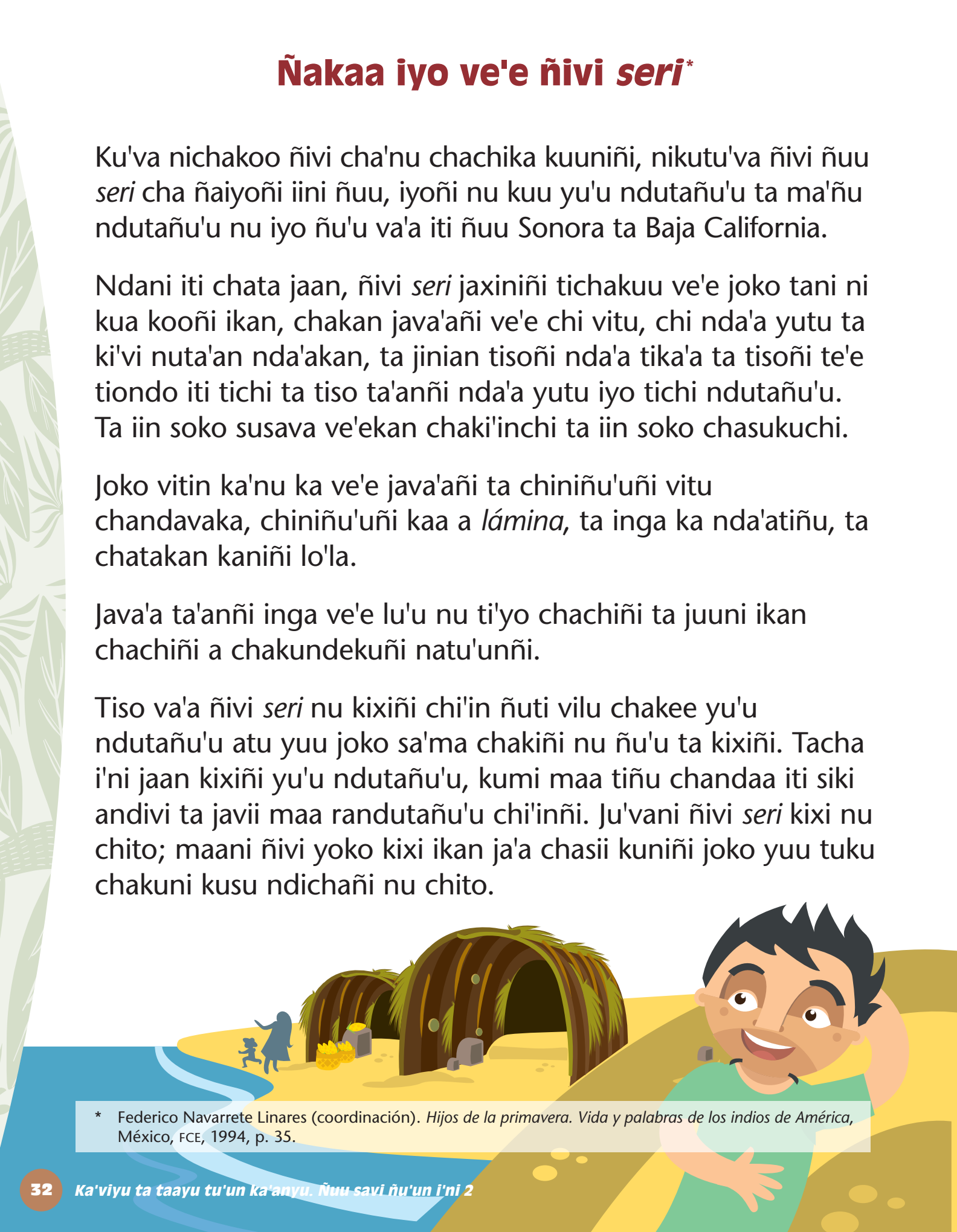
Ndani iti chata jaan, ñivi seri jaxiniñi tichakuu ve'e joko tani ni kua kooñi ikan, chakan java'añi ve'e chi vitu, chi nda'a yutu ta ki'vi nuta'an nda'akan, ta jinian tisoñi nda'a tika'a ta tisoñi te'e tiondo iti tichi ta tiso ta'anñi nda'a yutu iyo tichi ndutañu'u. Ta iin soko susava ve'ekan chaki'inchu ta iin soko chasukuchi.

Joko vitin ka'nu ka ve'e java'añi ta chiniñu'uñi vitu chandavaka, chiniñu'uñi kaa a *lámina*, ta inga ka nda'atiñu, ta chatakan kaniñi lo'la.

Java'a ta'anñi inga ve'e lu'u nu ti'yo chachiñi ta juuni ikan chachiñi a chakundekuñi natu'unñi.

Tiso va'a ñivi seri nu kixiñi chi'in ñuti vilu chakee yu'u ndutañu'u atu yuu joko sa'ma chakiñi nu ñu'u ta kixiñi. Tacha i'ni jaan kixiñi yu'u ndutañu'u, kumi maa tiñu chandaa iti siki andivi ta javii maa randutañu'u chi'inñi. Ju'vani ñivi seri kixi nu chito; maani ñivi yoko kixi ikan ja'a chasii kuniñi joko yuu tuku chakuni kusu ndichañi nu chito.

* Federico Navarrete Linares (coordinación). *Hijos de la primavera. Vida y palabras de los indios de América*, México, FCE, 1994, p. 35.

Rakuati nikachachi nuni i'i*

Natu'un jaan ñivi cha'nu *maya* tirikiti kuu ina ku'u, ndani koto nduviri kiti iin ñivi nikuuri.

Ka'anñi tinichakoo itu'un cha'a iin rai nitachira chi se'era tichi ku'u nu iyo itu tinakua ja'ave ta'anve kuenda chi'in ituan.

Ta nichachi rakuatian nuni ndika i'i tacha indive tichi ku'u. Ta nita'an jaan inive nunian, ta chakan iin iin tachi jutuve nakua jatiñuve tichi ku'u maani chachive ta'anve niñi ndika i'i.

Chakan keta iin kivi verakuati ndi'ian ninduvive ina ku'u ta ñanicha'an kave nda ve'eve. Tacha niketa raikan nda ve'era nindukutu'unra se'e kuatira chi ñasi'ira:

—¿Nda iti kua'an rakuatian?

—Ndaka nda chakua'anve ta ñayonive keta

* Federico Navarrete Linares (coordinación). *Hijos de la primavera. Vida y palabras de los indios de América*, México, FCE, 1994, p. 161.

—nikati ñasi'ira.

“Aña'ni chanita'anve”, jaxini raikan ta keera kua'anra kua nandukura chive.

Nicha'anra cha nde'era chi se'era nu iyo itu, ta'ancha niketara yoni ninani'ira. Ta katira: “Ayuu ina ku'u ninduvi rakuatian”, ta nikicha'ara nandukura nu kaa cha'a vekuatian. Nichikokutara nu kaa ituan ta ninani'ira nu kaa cha'a se'era. Ta nu kaa cha'ave kuatian ninani'ira tinindaa se'era chata iin kava suku jaan ta ikan ninduvive ta'anve ina ku'u titacha ninuuve joko kaa cha'a ina ku'u ta yuu ka cha'a ñivi.

Chakan ndaka nda vitin ñivi *maya* jaxiniñi tijativiru nunian chi'inyo tukachio chiru chandika i'iru, tiñivi chachi nuni i'i nduviñi ina ku'u, tamaa chanita'an verakuatian.

Rakachika nuu tichi ku'u ta iin rioso*

Uvi ta'an rativaa ta va'a jaan inira chi ta'anra, kachika kuura iti ku'u xe'e jaan nu yoni maa ya'a ta janaiyoni nichinira chachika iin chavachi nu kua'a jaan yutu kaa. Yati nijaxinira tikiti xaan kuuri vachi tu'vakari nu katekura, ta itu'unra iin yama kuiti nindaara nu yutu ta niyu'vi jaanra ta nika'an xe'era:

—¡Suyu, ta tuitu'un rioso vachi na!

Ku'va niketanira nu nda'a yutuan ta kee itu'un rioso ka'nu ndava'a tichi ku'ukan. Rakue'e nindaa nu yutuan umindaara yutuan chi sokora ta chi'in cha'ara ta ñanitindeera chi inga ta'anra ta nakua ndaara nu yutuan. Ta rativaa nindoo ikan nikandira nu ñu'u ta nijava'ara tamaa chanichi'ira, tinichinira ka'an ñivi tiñachachi rikitian chi ñivi chanichi'i maa.

Nikee va'a chajaxinira, tu'va yati riosoan nu kandi rativaa chanichi'i jitinia, nita'niri nuura nichakari jitiri chatara; joko ña'ni chanija'ari chi rativaakan, kua'an ndikori iti nu keeri, ta iyo jaan kuni rativaakan ta'anra cha takan nikuu.

Ta rativaa nindaa nu yutuan chinura chakumindaara chi rava'a inira ta iyo jaan nikunira ta nika'anra:

—¡Nichakoo ndatukun: ña'ni chanija'a riosoan chiun! Joko tamaa tiiyo chanika'anri cha'a so'oku.

—Takan tio —nika'anra—, nika'anri chiyu titu inga cha'a kua keei joko nanakachi va'i yoo kua kee chi'inyu.

Ranita: Esopo

* Felipe Garrido (coordinación). *Leamos mejor día a día. Antología Tercer grado*, México, SEP- AFSEDF, 2011, p. 27.

Semplu kuenda itu'un racha'nu kuni ndukuka

Chakoo iin racha'nu chakuni ndukuka jaan nu ñu'u ñuñiviya ta nichikanra najava'a tiñu *misa* ta ninakuatu jaan ta'anra tinakua ndukukara, joko nda'vi jaan iyora ta ñanikuu ku'va kuni maara.

Keta iin kivi jaxinira tikunira ku'unra nu iyo kiti janara tichi ku'u ta kua'anra. Kani nichikara ta cha kua keta kuiira nu iyo ku'ura ta nita'anra chi itu'un raoso kiti ta nika'an raiya chira:

—¿Yo'o rava'a iniyu!

Ta jaxini racha'nukan: “¿Ñakuvi ka'an raiya ti va'a inira chi'inyu ta ñanakotoyu chira?”.

Ta nikati ndiko raoso kitian:

—¿Ñakaa iyoun? ¿Ñakuvi tinda'vi jaan kuniun?

Ta racha'nuan nda'vi ka nikunira tikua'a jaan chakunira; tajan nikati ndikora:

—Ndicha maa chaka'un, kua'a jaan chatia'viyu joko ña'ni maai chani'iyu chakan nda'vi kuniyu.

—Vaji nimaa kua tia'vi ndichaun joko ña'ni maa cha kua keta nuukun, xu'un chatia'viun iyoru kani va'achi ta chi xu'un kan chinu ve'e ka'nu jaan ta taki kaachi ta kuenda maaun kuu ve'ekan. Nika'nuchi indi xu'un kuaan. Chini va'a cha ka'anyu racha'nu, ju'vania kivi kumani ta kua ndi'i ve'ekun, iin kuiyania kua koo nditoun ta cha kua ku'ukun. Va'a tundooun, kua'an ku'ukun tiyu'u joko chakua'in.

Takan ta naa i'ni raoso kitian ta nda'vi jaan kuni racha'nuan ta kua'anra ku'ura. Ña'ni chanika'anra tinichitora timatu'un nia kuiya nditora.

Ku'va nika'an raoso kitian takan nikuu, keta iin kuiya ta nichili racha'nuan.

Chanatu'un ñivi
Ñininatu'un: Lucrecia Velázquez Juárez ta
Federico Velázquez Pérez

Rajana'a chanani *sufi**

Nichakoo iin rajana'a ta chakunanira *sufi*, tacha ndi'i jana'ara maani natu'unra iin ku'va, joko rajakua'a chi'inra ñandi'ichi kutunira ta'anra...

—Yo'o rajana'a —nikuni ka'an ta'an iin rajakua'a chira iin kuaini—, yo'o jun natu'un jaankun semplu chi'indi joko ñacha'akun kuenda ñachakuni ka'an matu'un matu'un chanatu'unkun.

—Kuka'nu inindo chi'inyu tutakan —nika'an nda'vi rajana'akan—, kuenda tinikumaniyu chi'inkun chikain tumani ini chiun ta kua kachiun iin maratu chakua ku'vai chiun.

—Tia'vi ndioo —kati rativaa jakua'a chira.

—Kuniyu chanakua ndusii ka kuniun chakan kuni na'niyu soo chata maratukun, ¿ku'va ndatu tikua ja'i takan?

* Jorge Bucay. *Cuentos para pensar*, Buenos Aires, Argentina, Océano, 2009. (Contraportada)

—Va'a, tia'vi ndioo jaan —kati ndiko rajakua'akan.

—¿Vitin chanaai chaxaanya, kuniun tuka'nda kuatiyu maratu kachiun takan ñaiini kua kachiun?

—Ñojo chava'a kuni maai... joko ñajaxiniun chandava'ni tiya'a jaan ku'va ndakuyu chakati chava'a iniun, yo'o rajana'a.

—Yuu chandava'ni kuuchi maai kuni takan. Kuniyu chanasii kuniun. Ta tukuniun joko kuu kachiyu maratua ta ku'vayu che'e yu'u ta kachiun.

—Ñava'a, rajana'a. ¡Ñakuniyu chajava'akun takan kaa! —nika'anra ta ninduiyo jaan kuni rajakua'akan.

Nijaxini rajana'akan ju'va ta nika'anra:

—Tuyu'u ta kua ka'in ndoo ndoo ñachakuni ka'an itu'un itu'un chanatu'in chi'indo kua kuu che'e taku'va chakua ku'vai che'e yu'u yuku vixian kachindo.

Nde'e nu Tutu sa'an ñuu savi ta java'a chaka'an ikan.

Riina va'a ndicha

Chakoo iin rai chi ñasi'ira ta maaniñi iyo yu'u ñuu. Ta iyo iin ina janañi ta kumiri chi nduviñi ta kuni jaanñi chiri.

Ñakua'a jaan kivi niya'a tanindukuñi iin velu'u kuu se'eñi titakan ñanda'vi jaan kuniñi chaña'ni se'eñi.

Ya'a kivi ta sii jaan kuni nduviñi tichaiyo va'a jaanñi chi se'eñi. Ta riinakan kuuri takaa iin ñivi lu'u tikumiri ta jakuendari chi veleen tacha yoni chito'ori.

Nikuuchi iin kuaini ta nduviñi kañu'u tavi kuñu nuke'e ta veleen kixi jaanve tichi ve'e, ta indi riinakan kumiri chive.

Ndi'i taviñi kuñu ta cha kua kunani kuiñi kua kachiñi, ta ninde'eñi tikeeri inakan nu kandi veleekan, ta jakisiri ju'mari ta kua'a niñi too yu'uri ta chakayaari ta nitu'vari nu kandekuñi.

Kichi chajaxini ñava'a raikan vasi riina nda'vian nijava'a iin chañava'a ka'nu ta ñanakini inira ta nicha ki'inra tuchii ta nituchira chiri uni cha'a.

Numi jachi'i nindaañi kua nde'eñi ñacha nikuu; ta nde'eñi tikandi velu'ukan sikive nu chito ta nditove.

Sii jaan nikuniñi ta nichisoñi chi veleen ta ku'va niya'añi yuve'e ninde'eñi tikandi itu'un koo yono chandi'i nita'nda kuati.

Kicha'a nda'vi jaan nikuniñi chatakan ninde'eñi chakan, ta ñava'a nikuniñi tinicha'niñi chi riina chava'a jaan ini chi ñivikan, tichakati riinakan ñanindoyo ñu'u veleen tichaiyo chakua kuvive ta nikakuve java'a riinakan.

Chanatu'un ñivi

Ñivi ndava'ni

Cha kua'a jaan kuiña ñivi ñuu Tamulte Sabanas, nichakoo yu'vi jaanñi tinichakoo ñivi ndava'ni nindiku chi'inñi ta chakan nichinuñi ta kua'anñi kua kooñi nu kuu yuku. Ru ñivi ndava'nia maani chanisu'uru ve'e, su'uru jundiki, nichakundaaru chi ñivi ña'a ta kua'a ka chandava'ni nija'aru ta'anru.

Ya'a chanikasu'u jaan ta'anru, ñivi ñuu chanichakindi xe'e, nikakichi ndikoñi ve'eñi ta nde'eñi tindasi jaan kaa; kandi i'ni chachiñi, kisi ndii tekku ta ndi'i nuniñi nichitakuati.

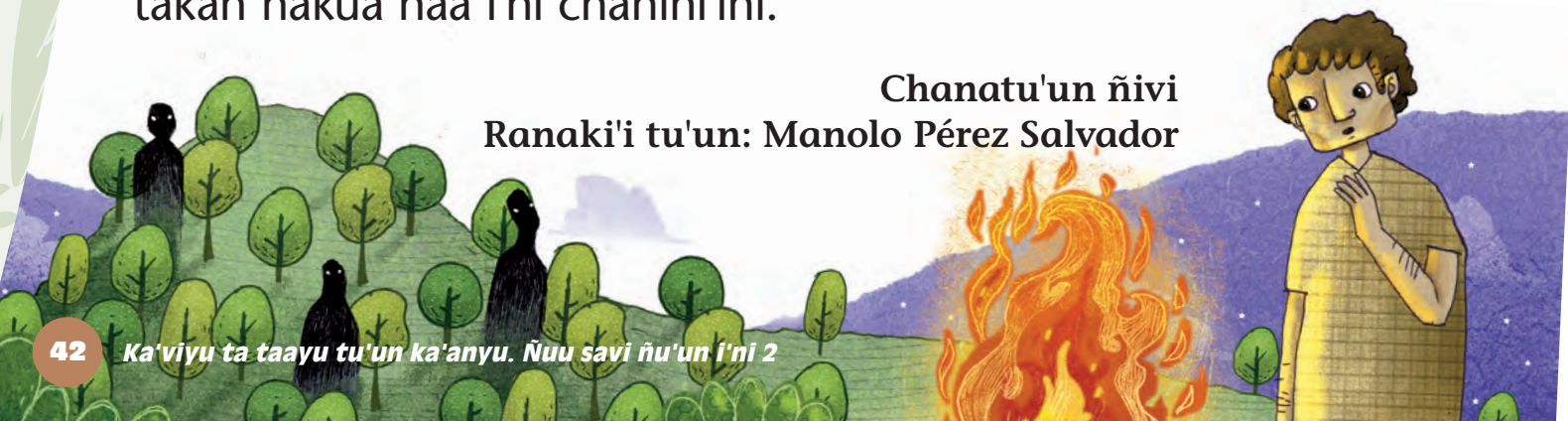
Nikani ta'an jaan ñivi ñuuan chi ñivi ndava'anikan tajan kuee kuee nichakoso va'a ndiko ñuukan. Kivi chanichikaru ndava'nia ta'anru, kua'a ñivi nitixe'eñi xu'un tichi ñu'u; joko ñanitisoñi iin ku'va ñakaa kua nani'i ndikoñi chakan tinumi jachi'i nichuchiñi chi'inch.

Natu'un jaan ñivi tichaa ñu'u nu ñu'u, ta ikan kuu nu indi xe'e xu'unkan. Iyo ñivi nicha'an nichakata yavi ikan; ta ninani'iñi kii chanichitu xu'un kuaan.

Ta juuni, iyo tu'un tiñivi chaninani'i xu'un kuaan kan ta kuniñi ka'anñi nda iti indi chakan; iin naa i'ni kuu ni xu'un kuaankan, ta nduvichi ñaa.

Natu'un ta'an ñivi tiñivi chaiyo maa ndatu ta nani'iñi xu'un kuaanka, ka'an tiñu tiyoni nu kua ka'anñi chanani'iñi xu'unkan takan ñakua naa i'ni chanini'iñi.

Chanatu'un ñivi
Ranaki'i tu'un: Manolo Pérez Salvador

Ritiondo chi ritachii*

Natu'un jaan ñivi cha'nu tichakoo iin tachii chaninuu tichi iin yuta ta nini'i ta'anri chi ritiondo.

Ta ninduku tu'un ritachiian chi ritiondoka:

—¿Ñacha java'un i'ya?

—Nandukuyu chakachiyu. ¿Ta yo'o ñacha nandukukun? —nduku tu'un ritiondo.

—Nduta kichi ko'i.

—Va'a jin —kati ritiondoka.

Ta nika'an ndiko ritiondoka chi ritachiian:

—Yo'o jun, va'a chakuu chika kuukun iin chiyo ta inga chiyo, ta ñachitatukun, ta yu'una kua'a jaan tundo'o chikayu, kuni ndava'i ndavai ku'va ndavaun, taki kuu chandavayo nu suku.

—Takan jin —nikati ritachiian—, tukuniun joko kuu kuisoyu chiun ta ndaayo iti siki ta kua kotoun ñakaa kunio ndavayo.

—Va'ana —nikati ritiondoka ta sii jaan nikuniri.

Takan ta nindaari chata ritachiian ta nindavari. Nduviri chaoso nu suku, ta nika'an ritiondoka chi ritachiian:

—Kini jaan cha'an jiniun.

* *Relatos zoques*, México, DGCPI-Conaculta, 1997, p. 37. (Lenguas de México, 17)

Ta ninduxaan jaan ritachiian ta nikatiri:

—Tukua ka'an ndikoun takan kua jake'nei chiun nusukuya.

Niyu'vi jaan ritiondokaan ta ña'nia chanika'anri. Kua'a ora ta ninaa ini ritiondokaan chanika'anri takan, ninduka'an ndiko ritiondokaan inga cha'a:

—Kini jaan cha'an jiniun.

Ninduxaan jaan ritachiian ta nijake'neri chi ritiondokaan, ta ndi'i te'eri nita'vi kuati; chitanri chatu'va tu'un (oko) nijanduva'a chi'in ritiondokaan; chakan vitin ndi'i ritiondo joko tamaa kaa chanataa ta'an te'e chatari kaa.

Ranita: Inocencio Domínguez D.

Ritiondo chi ritioko ñu'u*

Tichi iin soko, iin ritiondo
ninduka'anri chi iin ritioko ñu'u:
—¿Ñacha chachiun ña'a va'a iniyu
tichi yoo vichian?

—Trigu chachiyu —katiri—,
nuni chi inga chiti yutu,
chaninaki'inyu yoo cha nindi'i nda'a yutu kikoyo
ta nikani va'a jaain chi'inchí tichi ve'i.

—¡Sui!, ¡va'a jaan yo'o! —iyo jaan ka'an
ritiondokaan ta xaan kuniri—,
¡va'a jaan iyo yo'o tutakan!,
¡va'a jaan kumiun chiun tutakan!,
ta yu'u vitin, ¡ai nda'viyu!,
indi nimaai tichi sokoya
nii kuiya, ta chachi jitiyu
iin ta inga tila'yu kuati.

* Berta Hiriart. *Fábulas clásicas. Antología*, México, Lectorum, 2000, pp. 55-56.

—Ta nii kuiya na,
¿ñacha java'un? —nduku tu'un ritioko ñu'ukan.
Ta ninduka'an ritiondokaan:
—Yu'u jun, chandicha ndicha, ndikivi
kixiyu kandiyu tichi
soko a tichi ndo'yoya,
ta yoni va'a nde'e chiyu nu ñu'u
nu chikayu jitakaa ñu'uyu tichiyu.

—Tutakan kuuchi ña'ni chaka'un na
—ninduka'an ritioko ñu'u lu'ukan—
ndi'i soko ya'akun,
yuu chaña'ni ndatukun kuuchi;
titakani iyo maayo nu ñuñivia,
ta chakan jana'achi chi'inyo,
tiñivi chañajatiñu,
maani ndiku chanda'vi chi'in soko chi ñivi kan.

Ranita: José Joaquín Fernández de Lizardi

Nde'e nu Tutu sa'an ñuu savi ta java'a chaka'an ikan.

Ranikandi chi ru tati*

Ninani'i ta'an ranikandi chi ru tati. Taki jaan sa'ma kati nani isukun ru tatian ta ka'nu ndava'a tuxini indi jiniru. Ta nde'e jaan ranikandi chi ru tatian ta taki kaa titinuu kuaanra ta xiiñuchi, ta indi ta'an iin tuxini ñu'u jini ranikandian.

Kivian kua kanita'anra, ta kua nde'era ndaara kua jakanaa ta kua katora yoo ni'i jaanka.

Nika'an ru tatikan:

—Yo'o rayaniyu nikandi, yu'u jun kua'a chakuu java'i... yu'u kuu jandavai tuxini nu tati, tavai sa'ma vixin veele kuati ta jetayu ndasava jini ve'e ñivi. Tuña'niyu iyo ñakuu jandava ñivi a nuni a nduti ta kee chañichi.

Ninduka'an ndiko ranikandi:

* Federico Navarrete Linares (coordinación). *Hijos de la primavera. Vida y palabras de los indios de América*, México, FCE, 1994, pp. 30-31.

—Chi'in cha i'niyu kuu java'i ñacha kuni maai, chinu ñivi ja'i ta ndukuñi nu kakuñi ta ndukuñi ta'anñi nu vati ta nu vichin yuta ja'a cha i'niyu. Kee tiin ñivi ta tavañi sa'mañi, kuitinda'añi ta jatiñuñi java'i. Ta chi yo'o yani, kuu tavai tuxiniun, sa'ma isukun ta nda koto ndichiun.

Ta nikanita'an ru tatian chi ranikandi. Ni'i nitati ru tatian chi ndi'i tundeiniru joko ñanikundee tavaru tuxini ranikandi, nitachan ñu'ura ñanijakandaru ta ñanikundee nda'varu ñu'u titinuu kuaan ranikandi.

Nita'anchi nikanita'an ranikandi, ni'i nijandui'nira kua'a ka kua'a ka ndaka nda chañava'a. I'ni ndava'a nikuu ndaka nitava ru tatian tuxini jiniru ja'a chañakundeeru cha yoko kuniru ta i'ni ndava'aru. Tava ta'anru sa'ma isukuru ta sa'ma ñu'uru.

Ndaka nda takan ta ndakaña'a ranikandi ta ru tatian chika kuitinda'aru ndanikuuni iti, ta jasuviru nu chikaru ja'a chañanijakanaaru.

Iin rai nda'vi*

Natu'un jaan ñivi ticha iyo jaan kuiya nichakoo iin rai chi ñasi'ira ta nda'vi jaanñi. Niketa iin kivi kua'anra ku'u chi ina janara kua ndukura titi a yakui. Niketara nu ndu'va ta ninani'i riina itu'un yakui, ta nicha ndikuri chi yakuian kandii ndu'vakan nda chaniketari nu iyo iin yavi yuu ka'nu. Ikan niki'vi riyakuian ta nindoori tiinri iti chata. Tajan niketa racha'nukan, ta niki'vira tichi yavi yuu ka'nukan. Tichi yavi yuukan indi kua'a tindaa xu'un ta niki'inra itu'un tindaa xu'un ta kua'anra. Tacha ketara ve'era nika'anra chi ñasi'ira:

—Kua'an kua kakanuu itu'un makila chi kumpaayo.

—Va'a —kati ña'akan ta kua'anña.

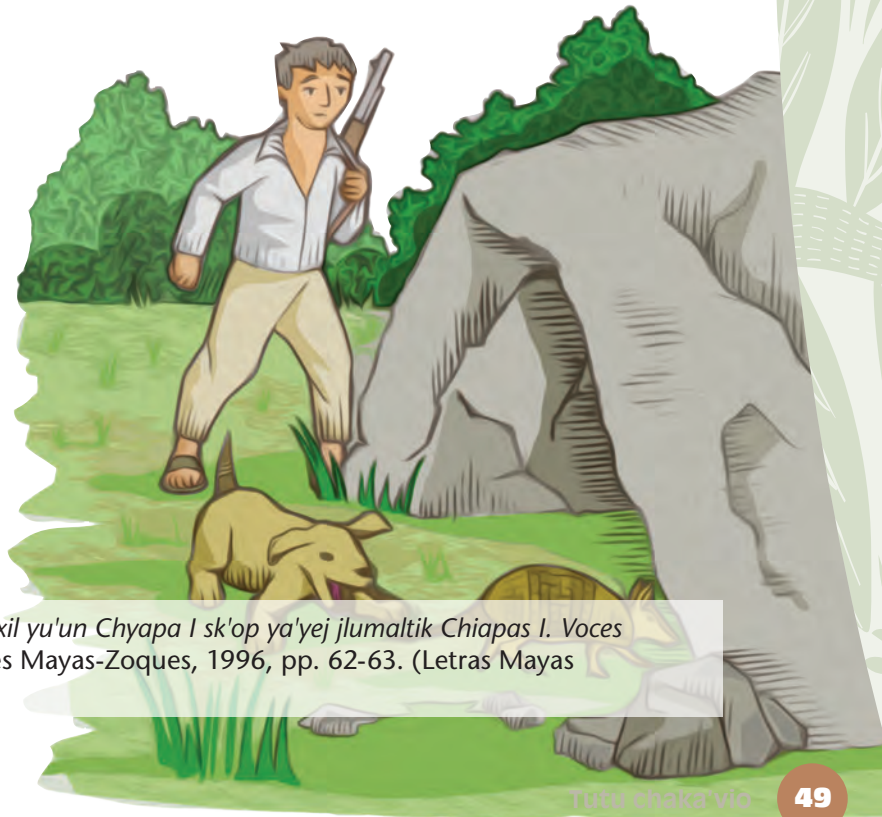
Ketaña nu iyo kumpaañi ta nika'anña:

—Kumpaa, java'a yo'o iin tumani ini ku'va nuukun tanini makilakun.

—¿Ñacha kua tiku'vaun kumare? —ninduku tu'un rakumpaakan.

—Va'ana, ki'inchí —
nindoora tiñu.

Kua'an ña'akan chi iña kua

* Carlos Montemayor (coordinación). *Lo' il maxil yu'un Chyapa I sk'op ya'yej jlumaltik Chiapas I. Voces de Chiapas I*, México, INI, Unidad de escritores Mayas-Zoques, 1996, pp. 62-63. (Letras Mayas Contemporáneas, 14)

tiku'vañi xu'un kan tacha ndi'i nitiku'vara xu'un chaninani'ira nika'anra chi ñasi'ira nakundakaña makilakan, joko ñaninde'era chandoo itu'un xu'un tichi makilakan. Ñakua'a kivi ta niketa rakumpaañi cha ndukutu'unra nda iti cha ki'inra xu'un kan.

—Nu ndu'va ndakan ninani'iyu xu'un kan —ninduka'an raikan.

—¿Atu ña'nia, kumpaa?

—Iyo maa ju'vaka, tukuniun kuu kuki'inyo —nika'an raikan chi kumpaara.

—¡Ko'o na! —iyo jaan nika'anra.

Niki'inra kiti jana rakumpaakan ta kua'anra ta'anra; tacha ketara ta'anra nu iyo yavi yuukan nikatavara uvi ta'an tindaa ta nitaara chata rikitian. Tacha niketa rakumpaakan ve'era, nijanuura tindaakan chata rikitian, nindachira tindaakan ta ninde'era tindi'i xu'un kan ninduvi tuun.

Ranita: Pablo García García

Racha'nu Jandiau ta uvi ta'an rakuati kaña*

Chakoo iin ña'a cha'nu ta iyo uvi ta'an se'e yaniña, iyo verakuatian chi'inña tinindoo nda'vive tinikuati jaanve ta nich'i'i jutuve.

Iin kivi nikeeña kua'aña veyavi kua jataña chachiniñu'uña. Ta nindoo rakuatian ve'e, tikua naki'inve nduta chi'in nduku. Ya'a chaninaki'inve nduta chi nduku ninaiti jaanve. Ta nikunive ko'ove ta'anve ndixi vati chitanve java'ña ndixi, joko ndasi ni'i ve'e nu indi kisi ndixikan. Joko nuna ju'va lu'u jini ve'ekan titakan ya'a tati un indi ndixian. Nijatu'va rakuatian itu'un kuayu ta nindaave ta'anve. Itu'unve nichu'nive tichive ta ninuuvetichi ve'ekan. Chi itu'un kii lu'u jaya'ave ndixian chi ta'anve. Ndi'i nijakutuve kii ka'nu, nijachiyonda've kuayukan ta kua'anve ta'anve kua ko'ove ndixian nu inda matu'un vi'nda. Asin ndava'a chi'i chakan ta vichin vichinchi.

Tichi ve'ekan ndita matu'un taniñu Racha'nu Jandiau chaoso chata iin rikuayu, ta ndisora iin miti xaan yaxi. Ya'a kaa ixi jinira chi ixi yu'ura ta nani jaanchi. Ta ora kua keeve ralu'ukan nichakave ndixian yu'ura tinakua tavi Rajandiaukan kuati tukua natiin ñachava'akan chive ta'anve.

* Federico Linares Navarrete (coordinación). *Hijos de la primavera. Vida y palabras de los indios de América*, México, FCE, 1994, pp. 85-86.

Chicha sii kunive ta'anve ta niketa chitanve.

—Rakuati, ¿nda iti chavindo?

—I'yani, mi'a. Jani keta kuiindi.

Niki'iña tichi ve'ekan nu ndita taniñu Rajandiaukan. Nitu'vaña nu inda kisi ndixian ta ninde'eña tikua'a ninanuu ndixian.

“¿Ñacha nikuu tiña'ni ndixi indi i'ya ndakua'an ndixian? Joko ndasi yuve'e vi...”, nijaxiniña.

Ta ninaki'in nuuña ninde'eña tivixa ixi yu'u Rajandiaukan ta iyo iñu ndixi yu'ura. Ninduxaan jaanña ta nitiso kuatiña chi Rajandiaukan.

—¡Ay, ndioo Diego! ¡Ñava'a iyoun! Chi'in ndixian ni'iyu xu'un ta jatai ita tiso nuukun, jatai kutu chi'in tima, ta vitin yo'o nich'i'ikun ndixian, ¿kua'an vitin kachi i'vi xuu kuayu janakun!

Tu'un sii chaka'an ñivi ñuu *totonaco**

Chakoo iin kuiya chañakuun maa savi ta ndi'i maa ñu'u ninaiti ta ñaketa ka nduta ko'o ndi'i ñivi ta ko'o ndi'i rikiti. Ta nikicha'a jaxini jaanñi ti ñani'iñi nduta ko'oñi. Chakan nijava'a ñivian iin soko ta nikumi jaanñi sokokan.

Ta ninataka rikitian ta'anri tikua natu'unri kuenda tundo'o chaiyo. Yoni kuni ku'un kua ki'in nduta, ndi'i maari yu'viri nde'eri chi ñivi.

Ta nika'an riranda so'o pa'le:

—Naku'un riranda juku nani kuki'inri nduta, tichicha rikan. Tukua juninaa ñivian chiri yoni kua jata'an chi'inri.

Joko ninayu'vi riranda juku nanian ta nikatiri:

—Yu'u ñaku'unyu. Chicha jaain ta yati kua nde'e ñivi chi'in, nikani vachi ta kua nde'eñi chi'inyu ta kua tiinñi chi'inyu. Va'a naku'un rikuiñian.

Joko iini ku'va tiyu'vi ta'an rikuiñian ta nijaxiniri ta nika'anri:

—Kaña jaan chikayu kayu jaan kuu java'a tiñinda'ayu, kua chini ñivi tacha kua ketayu. Va'a ka tutachindo chi rikunexuan, yoni kua chini tacha kua ketari.

Ta ninduka'an rikunexuan:

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Cuentos de engaño, para hacer reír y fantásticos*, México, Conafe, 2001, p. 21. (Hacedores de las Palabras)

—Yuu chayuviyu joko tukua ku'in, ñakua'a nduta kua kuisoyu, ta ñakua keta ko'o kandiiyo. Va'a naku'un ritiondo.

Yama kuitini niki'in ritiondokaan kii taari chatari ta kua'anri.

Cha ninduna'a jaanri nu kua'anri ta yoniri keta ta kicha'a chani ini rikitian. Ta natu'un ta'anri:

—¿Ñakuvi tiyoniri keta? Añanicha'ni a tiin ñivian chi'in ri. Iyo ta'an maa chanita'anri.

Ta nika'an richako:

—¿Ñakuvi titava tiñu tuku maando chi rinda'vikan? Ñakuu kunuri vi, chi'in tundo'o ta chikari.

Ñande'e rikitian chani indari tiondokaan chatari ta'anri. Ta ninduka'anri:

—Tukua jani'indo ka'ando chañava'a sikiyu, ñakua kuki'inyu nduta ko'ondo.

Ñanita: Catalina Jiménez Pérez

Riñaña chaninduxaan tiñu*

Chana'a jaan nikuu che'e, kivi cha nimatu'un kiti ñachachi chi inga kiti. Kandii rikiti maani ku'u chi'in chiti yutu ta kuati ju'vani chachiri ta'anri kivian. Indukuni iyo rindivi chi ritasu, rimilu chi ritiñi, riñukuii chi rikunexu, riisu chi riina ku'u. Joko taki ka kaari ñañakan tajan ndi'i ka kiti, titaki ka'nuri ta taku taku kaa sa'ma ndichiri chakuu ñiiri cha kuaan. Nda iti kua'anri, yaa jaan kuniri chi sa'mari. Nuun nuuni naku'vari chi yaari nañandukini kaari. Yaa nia naku'vari chi'inri ta vii vii kendari ñu'ma, kendari chatari ixi a nda'yu chakana chi'inri.

lin kuaini, siki jaan riñañakan chi tuvi maari kiti ñivi, ta nukasikiri, itu'un rikiti ñivi nikaniri itu'un ndikacha'a chitijaan. ¡Pas!, nikaniri chakan iki na'a riñañakan, ta nindundasi kaa chatari. Nduxaan jaan riñañakan tindukini kaa sa'mari, iini katiñi kuiini riñañakan chatari. Ndi'i maari nikue'e vii vii ninandaka ñiiri chakee nda chata jukuri ta keta nda cha'a ju'mari. Nita'an ini riñañakan xiko niñi rikitian ta nijitakaari chi rian ta ki'inri chive ta kua'anri tichi ku'u xe'e ta ikan nichachiri chi ve.

Ndicha kanachaari ta kanda'yuri, ndi'iri kiti ñivian cha nanduku chi'in Racha'nu Kumi Ku'u.

* Laura Elena Navarro Castillo y otros. *Español. Quinto grado*, México, SEP, 1993, p. 132.

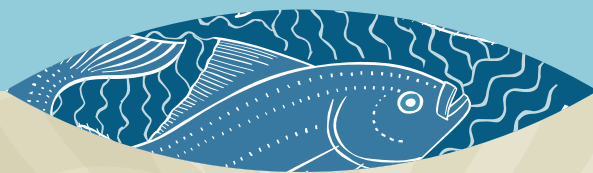
Rai kumi ku'uya maara ndakaña'a chi kandii kiti iyo tichi ku'u. Ta nindoo tiñu tikua tachi tuni tiñu chi riñañakan ta nikatira chi rikiti ñivian:

—Ndaando nu yutu yukutiti kuati ta tacha kua ya'a riñañakan kua kanindo chakan chatari. Ñakua naa ka chakua ndukini kaa chatari takani kua ndoo maa ñiiri. Kuenda tiyaa jaanri chakan kuu tundo'o chakua tachi tuni tiñu chiri.

Racha'nu Kumi Ku'u nitava tiñura chi rikini ku'u nakutavari chi riñañakan nu indi xe'eri. Tacha niya'a riñañakan nu inda yutuan, kicha'a koyo kua'a yukutiti kuati chatari ta ndi'i ñiiri chataki jaan nindukini kaa. Ta kati tu'un tinda kivian ta nani chatuun chata riñañakan.

Ñanaa maa ini riñañakan chanijava'a rikiti ñivi ta rikini ku'u chi'inri. Chakan vitin ta'an ini riñañakan kachiri chi rikitian. Ta juni maa Racha'nu Kumi Ku'ukan nitindee chi rikiti ñivi ta kana ju'mari titakan kuu ndavari nu yutu. Ta rikini ku'ukan nini'iri ñii chaxii ndava'a ta nika'anra tinakuiitini kuchavi rikitian titakan ii jaan ta kua ni'i riñañakan chi'inri ta'anri.

Esta Guía está dirigida a ti, asesor, con el fin de darte la información necesaria para que puedas emplear de la mejor manera los materiales que contiene el módulo, se te recomienda que la consultes con frecuencia y sea tu apoyo.

Tutuya kuu kuendaun rajana'a tikua ku'va va'achi tiñu chiun titakan kua kotoun ñakaa kua jatiñukun chi'in ndinuu tutu kañu'u tichi chatun lu'uya, ka'an tiñu ticha nini jaan kua ka'viun tutuya vati kua tindeechi chi'un.

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
TU'UTUNATAVI CHAKUATU

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.